

بررسی نظام بهره‌برداری از اراضی در حقوق ایران

عبدالکریم امیری^۱. دکتر ایرج جمشیدی^۲

۱. دانشجوی مقطع کارشناسی ارشد حقوق خصوصی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد الیگوردرز، ایران

amiri.abdolkarim@gmail.com

۲. عضو هیئت علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد الیگوردرز، ایران

I.jamshidi121@gmail.com

چکیده

ایران کشوری است با سابقه طولانی، شرایط سیاسی و اجتماعی خاص و موقعیت جغرافیایی و طبیعی ویژه که در تمام شئون اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی آن تاثیر نهاده و آنها را در مسیر معینی سوق داده‌اند، نظام‌های بهره‌برداری کشاورزی ایران نیز در طول تاریخ خود از این تاثیرات برکنار نمانده و تحت تاثیر این عوامل و شرایط، تغییرات زیادی به خود دیده‌اند. برخی از این عوامل عبارتند از: کمبود آب در سرزمین ایران و ضرورت تامین آن به شیوه‌های مختلف مانند: خفر قنات، ایجاد سدها، بندها و نگهداری آنها و در نتیجه دخالت دولت‌ها، در اداره امور آب و آبیاری به دلیل ناتوانی مردم در تامین آن، به تمرکز قدرت و استبداد تاریخی منجر شده است. موقعیت سوق الجیشی ایران، یعنی قرار گرفتن این سرزمین در جوار محل سکونت اقوام و قبایل مختلف، باعث شده است پیوسته از سوی آنان مورد حمله و تاخت و تاز قرار گیرد و ناامن و نابسامان باشد. با این نگرش، نظام بهره‌برداری عبارت است از: نحوه برداشت محصول از زمین با استفاده از شیوه‌های معین و فن‌آوری مشخص که دارای سطح معینی از توسعه است.

واژه‌های کلیدی: کشاورزی، اصلاحات ارضی، نظام بهره‌برداری، مالکیت.

۱- کشاورزی تجاری وسیع

نظام بهره‌برداری کشاورزی وسیع تجاری دارای ویژگی‌های زیر است:

۱. در این واحدها از زمین به صورت ماشینی یا نیمه ماشینی بهره‌برداری می‌شود و استفاده از چاه عمیق و نیمه عمیق و زهکشی و کانال کشی برای آبرسانی در آن بسیار معمول است.
۲. مالک زمین‌ها افراد سرمایه‌دار شهری و احیاناً روستایی‌اند که سرمایه خود را در کشاورزی به کار آنداخته‌اند.
۳. هدف اساسی تولید در این بهره‌برداری‌ها صدور به بازار است نه مصرف شخصی و خانوادگی.
۴. در این واحدها از کارگران روزمزد استفاده می‌کنند و کارگر خانوادگی در آن وجود ندارد و کارگران کشاورزی این واحدها تحرک نسبی کارگران صنعتی را دارند.
۵. وسعت زمین‌ها در این واحدها بیش از ۵۰ هکتار می‌باشد.
۶. واحدهای بهره‌برداری به سرمایه‌های بزرگ کشاورزی نیاز دارد که با مالکیت ماشین‌آلات کشاورزی و وسایل جدید آبیاری مشخص می‌شود از این رو این واحدها بیشتر سرمایه بربند تا کاربر.
۷. اراضی مزروعی در این واحدها گران قیمت نیستند.
۸. اتخاذ تصمیم درباره اداره واحدهای بهره‌برداری و چگونگی استفاده از ماشین‌آلات و ابزار تولید و نوع محصول و همچنین توزیع منافع حاصله احصاراً، در اختیار صاحبان واحدهای بهره‌برداری است (احمدی میانجی، ۱۳۶۱، ص ۵۸).

کشاورزی تجاری پیش از اجرای اصلاحات ارضی در برخی از مناطق ایران (گرگان و رشت) پیدا شده بود، اما با اجرای آن و به دنبال اقدامات جنبی دیگری که بعدها به عمل آمد، این نوع بهره‌برداری در ایران رشد و گسترش بیشتری پیدا کرد. علت اساسی این امر توسعه بازارهای داخلی و خارجی و نیز رشد و توسعه روابط کشاورزی تجاری در ایران است (قربانی، ۱۳۷۸، ص ۱۲۱).

۲- شرکت‌های کشت و صنعت

کشت و صنعت به نوعی نظام بهره‌برداری در واحدهای تولیدی بزرگ و منسجم اطلاق می‌شود که دارای

ویژگی‌های اساسی زیر است:

- اراضی وسیع با کشت کلان
- تلفیق کشاورزی با صنعت در حد بالا
- اهمیت سرمایه بیش از عوامل دیگر
- استفاده از کار کارگران کشاورزی
- بازاریابی و حفظ آن (تولید منحصرآ برای بازار)
- ضرورت استفاده از فناوری بالا (کاملاً ماشینی)

- جدایی کار از سرمایه

- نظام کشت و صنعت یا تک محصولی است یا چند محصولی، یا تک صنعتی است یا چند صنعتی و یا دولتی است یا خصوصی و سهامی (بدیع، ۱۳۶۰، ص ۸۹).

هدف اساسی از ایجاد شرکت‌های کشت و صنعت در اغاز کار عبارت بود از اجرای سیاست افزایش محصولات کشاورزی در واحدهای بزرگ ماشینی و فراهم کردن امکانات برای حداکثر استفاده از منابع آب سدهای کشور در اراضی واقع در حفره آبیاری آنها، این واحدها باید بیش از ۵۰۰۰ هکتار وسعت داشته باشند تا با کارآیی بیشتر و حداکثر استفاده از ماشین آلات کشاورزی بازده داشته باشند (سعادلو، ۱۳۵۷، ص ۶۴).

در هر منطقه‌ای که امکانات کشاورزی ماشینی فراهم بود دولت به منظور ایجاد واحدهای کشت و صنعت، زمین‌های دهقانان را با قیمت کم خریداری می‌کرد و به سرمایه داران وابسته به شرکت‌های خارجی اجاره می‌داد این شرکت‌ها هزاران هکتار از مرغوب‌ترین اراضی کشاورزی ایران را به صورت اجاره در اختیار گرفته، از تسهیلات و خدمات رایگان دولتی در سطح وسیع استفاده می‌کردند. طی چند سال از تاریخ تاسیس شرکت‌های کشت و صنعت (خرداد ۱۳۴۷)، دهه شرکت کشت و صنعت و دامپروری با سرمایه خارجی و مختلط داخلی و خارجی در عرصه کشاورزی ایران به راه افتاد که شرکت‌های کشت و صنعت ایران و آمریکا، کشت و صنعت کارون، کشت و صنعت ایران و کالیفرنیا و کشت و صنعت نفتی داج شل نمونه‌هایی از آنها بودند. با سدسازی و اجرای برنامه‌های تاسیس شرکت‌های کشت و صنعت، روستاییان زیادی اراضی خود را که در حوزه آبگیر سدها و یا در محوطه واحدهای کشت و صنعت قرار داشتند از دست دادند. برخی از آنها در همان واحدهای کشت و صنعت به صورت کارگر روزمزد مشغول کار شدند، اما بسیاری از آنان آواره گردیدند (قربانی، ۱۳۷۸، ص ۱۲۲).

در سال‌های پس از انقلاب، اراضی تعدادی از واحدهای کشت و صنعت به صاحبان اولیه آنها برگردانده شد و تعدادی از این واحدها نیز با توجه به مصالح اجتماعی در اختیار و تملک دولت قرار گرفت و برای اداره دولتی آنها اقداماتی شد.

در حال حاضر مهمترین شرکت‌های کشت و صنعت کشور عبارتنداز: شرکت‌های کشت و صنعت مغان، سفیدرود، فارس، شهید رجایی، شهید بهشتی، هفت شرکت کشت و صنعت نیشکر، شرکت کرم ابریشم.

۳- بهره‌برداری مبتنی بر تولید تعاضی

واحدهای بهره‌برداری تعاضی به واحدهای اطلاق می‌شود که چه در دوره پیش از اصلاحات ارضی، چه در سال‌های پس از آن تا انقلاب و چه در دوران پس از پیروزی انقلاب اسلامی، به صورت جمعی و به شکلی از اشکال تعاضی و اغلب با فشار یا حمایت دولت در روستاهای شکل یافته و به تولید کشاورزی پرداخته‌اند، سه شکل اساسی این واحدها را در روستاهای کشور بررسی می‌کنیم:

شرکت‌های تعاونی کشاورزی: شرکت‌های تعاونی کشاورزی، به مثابه یکی از انواع شرکت‌های تعاونی، برای نخستین بار در سال ۱۳۲۵ در مراکز بخش‌ها و با تشکیل صندوق‌های تعاون شروع به کار کرد، اما مدت زیادی دوام نیاورد. پس از اصلاحات ارضی دولت برای پر کردن جای خالی ارباب‌ها، روستاییان را با شرط داشتن مالکیت زمین زراعی در شرکت‌های تعاونی روستایی جمع کرد این شرکت‌ها از سال ۱۳۵۱ به تدریج ادغام شدند و در سال ۱۳۵۲ ادغام آنها به پایان رسید. هدف از این کار تجمیع اراضی و یکپارچه کردن زمین‌ها به منظور بالا بردن میزان عملکرد تولید در واحد سطح بوده و هدف اساسی این شرکت‌ها به کارگیری روش‌های جدید در تولید کشاورزی بود.

شرکت‌های سهامی زراعی: شرکت سهامی زراعی واحد تولیدی کشاورزی تقریباً ماشینی بود که از تجمیع زمین‌های کشاورزان و خرده مالکان یک یا چند روستا تحت نظرارت دولت به وجود می‌آمد. شرط ایجاد این شرکت‌ها در قانون، تمايل خود دهقانان و تقاضای کتبی آنان بود. لیکن در عمل، دولت تعدادی از آبادترین روستاهای این کار انتخاب و خرده مالکان را مجبور به نوشتن تقاضایی کرد. به طور کلی، ورود به شرکت‌های سهامی زراعی برای دهقانان یک منطقه به ظاهر اختیاری و آزاد بود. اما وقتی ۵۱ درصد از روستاییان به عضویت در این شرکت‌ها رای می‌دادند، ورود برای سایرین اجباری می‌شد. در دوره پس از انقلاب اسلامی تعداد زیادی از شرکت‌های سهامی زراعی منحل گردید و زمین‌های آنها به صاحبان اصلی بازگردانده شد و برخی از آنها به نحوی دیگر تحت نظرارت دولت قرار گرفت اما در سالهای اخیر سیاست دولت بر ایقا احیا و ایجاد واحدهای سهام زراعی قرار گرفته است.

مشاع‌های تولیدی: تعاونی تولیدی مشاع یا «مشاع تولیدی» عبارت است از واحد مستقل کشاورزی که عده‌ای کشاورز در یک یا چند قطعه زمین مشخص با آب و سرمایه (اعم از وسائل کار و ابزار...) متعلق به مشاع به امور کشاورزی می‌پردازند به طوری که عملیات زراعی - مانند شخم، کشت و نظایر آن - توسط وسائل عمومی تعاونی مشاع به صورت جمعی انجام می‌گیرد.

مشاع‌های تولیدی برای نخستین بار در سال ۱۳۵۸ و به دنبال شروع به کار هیئت‌های هفت نفره واگذاری زمین در جمهوری اسلامی ایران در کشور تاسیس شدند و اهداف آن عبارت است از:

- جلوگیری از قطعه قطعه شدن اراضی مزروعی،

- ایجاد سهولت در عرضه نهاده‌ها و خدمات،

- استفاده بهتر از ابزار و آلات زراعی،

- امکان سرمایه‌گذاری بیشتر برای تولید و تا سال ۱۳۶۴ حدود ۱۱ هزار واحد مشاع در سراسر کشور تشکیل شده بود (قربانی، ۱۳۷۸، ص ۱۲۳-۱۲۵).

۴- مالکیت ارضی و منابع زمین داری

در این قسمت توضیحاتی پیرامون مالکیت بر اراضی و رابطه مالک و اراضی مورد بهره‌برداری ارائه می‌گردد.

۱- مالکیت ارضی

هنگامی که انسان‌ها به صورت ابتدایی زندگی می‌کردند و از راه گردآوری خواراک و شکار و ماهیگیری به صورت گروهی امرار معاش می‌نمودند، مالکیت در ابتدای چیزی جز رابطه انسان با شرایط طبیعی تولید به مثابه متعلق و مشروط به او نبود منظور از «شرایط طبیعی تولید» در مالکیت ارضی، زمین و متعلقات و فرعیات آن مانند آب، منابع معدنی، جنگل و دیگر محصولات خودروی آن است. در مالکیت ارضی رابطه انسان با زمین در آغاز امر شروط به کار و تولید نیست، بلکه شرط کار، تولید و عمل بر روی زمین است. در اینجا رابطه فرد با زمین رابطه تصرفی است نه تملیکی (سوداگر، ۱۳۵۸، ص ۷۳).

رابطه تصرفی می‌تواند به دو گونه وجود داشته باشد:

(الف) تصرف ابتدایی: در اینجا مالکیت به دست افراد نیست بلکه با جماعت‌های ابتدایی و روستایی و قبیله است. در این تصرف که تولید موکول به تهیه شرایط آن توسط جماعت است، فرد به عنوان عضو جماعت فقط صاحب حق انتفاع از زمین متعلق به جماعت است و نمی‌تواند قطعه زمین معینی را ملک خصوصی خود بنامد در این نظام دهقان متصرف و صاحب حق انتفاع یا نسق زراعی است (سلطانی، ۱۳۹۰، ص ۵۸).

(ب) تصرف انتفاعی: در اینجا مالکیت به تنها مالک و مالک اعظم، دولت یا شاه مربوط است. در این صورت برای جماعت هم که قبل از مالک بود، تنها حق تصرف باقی می‌ماند و فرد به عنوان عضو این جماعت «هم متصرف» و یا «سهیم در تصرف» است (مشکینی، ۱۳۵۹، ص ۸۶).

۲- مالکیت ارضی در منابع اسلامی:

به سه شکل است: الف) از نظر شیوه انتقال به دولت اسلامی، ب) از نظر بهره‌برداری کشاورزی، ج) از نظر مالکیت و روابط ملکداری.

۳- از نظر شیوه انتقال به دولت اسلامی:

شامل ۱) اراضی مفتوح عنوه، ۲) اراضی فی، ۳) اراضی صلحی و عهدی، ۴) اراضی طوعی و دعوتی (سلطانی، ۱۳۹۰، ص ۵۸).

۴-۴ از نظر بهره‌برداری کشاورزی:

شامل ۱) زمین‌های آباد- زمین‌های هستند که در موقع انتقال به دولت اسلامی یا در هر زمان مورد نظر دیگر آباد و قابل استفاده می‌باشد زمین‌های آباد خود به دو صورت دیده می‌شود (سلطانی، ۱۳۹۰، ص ۵۹).

۱-۴ زمین‌های آباد طبیعی

زمین‌هایی هستند که به طور طبیعی و بدون دخالت انسان و کار مستقیم وی روی آن، آباد بوده و مورد بهره‌برداری قرار می‌گیرند از این زمین‌ها می‌توان به مراتع، علفزارها، مرغزارها، دشت‌ها، نیزارها، جنگل‌ها، بیشه‌ها، قله‌های کوه، قعر دره‌ها، کف دریاهای بستر رودخانه‌ها، لبه دریاهای معادن آشکار و غیره اشاره کرد.

۲-۴ زمین‌های آباد عارضی

به زمین‌هایی اطلاق می‌شود که زمانی پیش جز مواد بوده و سپس احیا و آباد گردیده است بدین سبب این زمین‌ها را که در موقع انتقال به دولت اسلامی یا در هر زمان دیگر آباد بوده و مورد استفاده قرار می‌گیرند، زمین‌های دایر نیز می‌گویند.

۳-۴ زمین‌های مواد

زمین مواد زمینی است که دست بشر بدان نرسیده و تصرف و احیای در آن صورت نگرفته است و یا اگر انجام یافته، فعلاً احیا کننده آن معلوم نیست به گفته دیگر، زمین مواد زمینی است که بالفعل قابل استفاده نیست، یعنی یا شوره‌زار است یا سنگ و خار فراوان دارد و یا با تلاق است و آب روی آنرا فراگرفته، یا نی در آن سبز شده و یا به آب نیازمند است و آب ندارد که بر دو قسم است (زاهدی مازندرانی و همکاران، ۱۳۶۶، ص ۹۴).

نخست: زمین‌های مواد اصلی: زمینی است که تاکنون آباد نشده و در مالکیت کسی درنیامده و یا معلوم نیست که آباد شده یا نه، یعنی سابقه احیا و بهره‌برداری ندارد و به صورت طبیعی باقی مانده است.

دوم: زمین‌های مواد عارضی: مواد عارضی زمینی است که قبل آباد بوده ولی فعلاً به صورت خراب و مواد در آمده، یعنی سابقه احیا داشته لیکن به مرور زمان خراب شده است. مواد عارضی خود بر دو نوع است یکی آن که حالت سابقه آن آباد بالاصاله بوده مانند جنگل یا نیزار یا علفزار که خشکیده و به صورت زمین مواد درآمده دوم آنکه حالت سابقه آن زمینی آباد شده به دست بشر بوده و سپس متروک افتاده و مخروبه شده است زمین‌های مواد عارضی را زمین‌های بایر نیز می‌نامند.

نتیجه‌گیری

به عنوان نتیجه تحقیق می‌توان بیان نمود که نظام بهره‌برداری نظامی است که منعکس کننده عناصر زیر باشد:

الف) الگوی بهره‌برداری

ب) چگونگی و مجموعه مراحل تولید کشاورزی (کاشت و داشت و برداشت)

پ) تلفیق و ترکیب بهینه عوامل تولید

ت) مالکیت و رابطه انسان با کار و ابزار تولید

ث) سطح فناوری و رابطه انسان با طبیعت

ج) نظام‌های بهره‌برداری ماقبل سرمایه‌داری

از جمله نظام‌های بهره‌برداری ایران که در دوره‌های تاریخ گذشته این سرزمین وجود داشته و گاهی تا امروز هم دوام آورده‌اند عبارتند از: پرگاری، مزارعه، اقطاع و بزرگ زمینداری (نظام اربابی).

منظور از نظام‌های انتقالی یا نظام‌های مرحله گذار در این بحث نظام‌هایی هستند که در مرحله تبدیل نظام‌های سنتی ما قبل سرمایه‌داری و نظام اقتصادی-اجتماعی اربابی به نظام‌های نوین سرمایه‌داری-صنعتی پیدا می‌شوند.

منظور از نظام‌های جدید، بهره‌برداری‌هایی هستند که به دنبال فروپاشی تدریجی نظام ارباب و رعیتی و بهره‌برداری مبتنی بر آن پیدا شده و در بخش‌های مختلف کشور اشکال متفاوتی به خود گرفته‌اند.

فهرست منابع و مأخذ

- احمدی میانجی، ع. (۱۳۶۱). مالکیت خصوصی (۱). قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- بدیع، ش. (۱۳۶۰). مناسبات ارضی در ایران معاصر. تهران: انتشارات اخگر.
- زاهدی مازندرانی، م و دیگران. (۱۳۶۶). ریشه‌یابی علل و پیش‌بینی روند مهاجرت روستایی در ایران، اطلاعات سیاسی-اقتصادی. سال دوم، شماره ۱۲.
- ساعدلو، ه. (۱۳۵۷). مسائل کشاورزی ایران. تهران: انتشارات رواق.
- سلطانی، ش، جعفری، غ. (۱۳۹۰). رودخانه‌ها و سواحل در آینه قانون.
- سوداگر، م. (۱۳۵۸). بررسی اصلاحات ارضی در ایران. تهران: انتشارات پازند.
- قربانی، ف. (۱۳۷۸). مجموعه قوانین اراضی و اصلاحات ارضی گردآورنده. تهران: انتشارات دانشور.
- مشکینی، ع. (۱۳۵۹). زمین و آنچه در آن است. تهران: انتشارات یاسر.